

Mehmed Kaplan

İKİ DESTAN VE İKİ İNSAN TİPİ

Profesör Fuad Köprülü'ye göre, Dede Korkut Destanı XIV üncü asrın ilk yarısında kaleme alınmıştır¹. Yunus Emre'nin de XIII. asır sonu ile XIV üncü asır başlarında yaşamış olduğunu biliyoruz². Şu halde Dede Korkut ile Yunus'un bu makalede üzerinde duracağımız Risâletünnushîyye³ adlı mesnevîsi, aşağı yukarı aynı devrin mahsulü sayılabilir. Bu iki eseri birbirine yaklaştırmamızın sebebi, Risâletünnushîyye'nin de bir nevi destan olmasıdır. Filhakika Yunus, mesnevîsinin muhtelif başlıklarında «destan» kelimesini kullanıyor. Meselâ «Dâstan-ı rûh ve nefis», «Dâstân-ı Kanaat», «Dâstân-ı boşu yâni gazab», «Dâstân-ı akl» diyor. Bu benzerlik sâdece «destan» kelimesinin kullanılmış olmasından ibaret değildir. Risâletünnushîyye, muhtevası ve yapısı itibarıyla bir destana benzer. Destan kelimesinden, umumiyetle içinde beşerî bir mücadelenin hikâye olunduğu eserleri kastediyoruz. Dede Korkut'ta nasıl beşerî bir mücadele hikâye edilmiş ise, Risâletünnushîyye'de de beşerî bir mücadele anlatılmıştır. Muharebe onun da esasını teşkil eder. Yalnız, Dede Korkut ile Yunus'ta mücadele ve muharebenin mahiyeti, şekli, mânâsı birbirinden tamamiyle başkadır. Hattâ bunlar birbirine tamamiyle zıttır denilebilir. İşte biz bu tezatın üzerinde durmak istiyoruz.

Bu tezat bize, aynı asırda, Türk cemiyetinde, birbirine tamamiyle aykırı iki hayat şeklinin, iki düşünüş tarzının, iki insan ve medeniyet anlayışının, iki edebiyatın bulunduğunu gösteriyor.

Dede Korkut, esas itibarıyla, İslâmiyetten önceki Türk rûhunun ifadesidir. Risâletünnushîyye islâmiyeti, islâmiyetin en öz tarafını, tasavvufu ifade eder. Dede Korkut'ta kendini gösteren ideal «Alp tipi» ile Risâletünnushîyye'de ortaya konulan ideal «Veli tipi» arasında mutlak bir tezat vardır. Bu iki ideal insan tipi,

¹ Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut, 1938, s XL.

² Köprülüzaade Mehmet Fuad, Divân Edebiyatı Antolojisi, 1931, s. 6.

³ Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre Divânı, 1948, s. 9-42.

iki cins medeniyeti, iki cins cemiyeti gösterir. Biz bu iki tipin mukayesesi ile islâmiyetten önceki Türk rûhu ile islâmiyetten sonraki Türk rûhu arasındaki farkı, islâmiyetin bize getirdiği yeni kıymeti yakalayabileceğimizi zannediyoruz.

Eski Türk insanının en ideal şekli, Dede Korkut'tan ziyade Oğuz Kağan Destanı'nda⁴ görülür. Oğuz Kağan, *dışa dönük, mekândan genişlemek isteyen, hayvanlar veya başka insanlarla çarpışan insanı, göçebe ve akıncı* Türkü temsil eder. Kendisini Kağan ilân ettikten sonra Oğuzlara söylediği hitabe onun idealini, çok güzel anlatır: «*Alalım ele yay ile kalkan; nişan olsun bize buyan; kuvvet olsun bize uran (savaş bağırsı); demir kargı olsun orman; av yerinde yürüsün kolan; daha deniz, daha müren (ırmak); güneş bayrak, gök kurikan (çadır)*» diyor⁵. Etrafa emirler gönderiyor; «*bu tebliğlerde şöyle yazılmıştı: Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört kösesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim. Kim benim emirlerime baş eğerse, hediyelerini kabul ederek onu dost edinirim. Kim baş eğmezse, gazaba gelirim; düşman sayarak ona karşı asker çıkarır ve derhal baskın yapıp onu asdırır ve yok ettirim*»⁶. Geçekten de böyle yapıyor, itaat edenleri tab'ası yaparak, itaat etmeyenlerle savaşarak hâkim olduğu toprakları son derece genişletiyor. Ölürken çocuklarına «*ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı ve çok ok attım; atla çok yürüdüm; düşmanları ağılattım; dostları güldürdüm. Ben Gök Tanrıya borcumu ödedim. Şimdi yurdu size veriyorum*»⁷ diye, mücadeleye onların devam etmesini vasiyet ediyor. Uluğ Türkün rüyasında gördüğü «gün doğusundan tâ gün batısına kadar ulaşan» oklar, cihangirlik idealinin işaretleridir. Oğuz Kağanın yapmış olduğu seferleri, Gök Tanrıya bir borç ödeme ilâhî bir vazifeyi yerine getirme şeklinde göstermesi çok dikkate şayandır. Bu eski Türk cihangirliğinin aynı zamanda dinî bir mânası olduğunu gösterir. Oğuz Kağan'a yol gösteren mavi yeleli büyük kurt, Tanrının habercisidir. Eski Türk dininin, eski Türkler gibi muharip bir karakteri haiz olduğu anlaşılıyor.

Eski Türk kahramanı *beşerî iradenin maddî kuvvet şeklindeki tezahürünü* ifade eder. Oğuz, vücudu itibariyle hayvana benzer: «*Vücu-*

⁴ W. Bang ve G. R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, 1936.

⁵ Aynı yer s. 17.

⁶ » » s. 17.

⁷ » » s. 33.

*dü baştan aşağı tüylü idi*⁸ Oğuz'un ilk kahramanlığı at sürülerini ve insanları yiyen yaman bir gergedanı öldürmesidir. Biz Alp tipinin ilk şeklinin hayvan avcılığı ile geçinen ve hayvan sürüleri besliyen bir cemiyetle ilgili olduğunu sanıyoruz. İlk kahraman hayvana galebe çalan insan olmuş, daha sonra başka insanlarla mücadele onun şahsiyetini geliştirmiştir. Dede Korkut kitabında da hayvana galebe hikâyeleri mühim bir yer işgal eder⁹. Burada da insan iradesinin maddî kuvvetine karşı büyük bir hayranlık vardır¹⁰. Yalnız Dede Korkut'da, Oğuz'un mekânda gelişmek ideali, cihangirlik arzusu yoktur. Biz bunu, Anadolu'ya gelen Türkler'in etraflarında kendileri kadar üstün düşmanlar bulması ile izah ediyoruz. Beşerî irade, karşısında aşağı yukarı kendisine denk başka bir iradelerle karşılaşınca hayallerinden büyük bir kısmını terk ediyor. Dede Korkut'ta ilk hücum eden ekseriya Oğuzlar değil, karşı taraftır. Oğuzlar'ı harekete getiren saik, esir düşen anneyi, babayı, kardeşi veya beyi kurtarmak ve intikam almak arzusudur. Fakat burada da mücadele esastır, kahramanlık en yüksek içtimâî değerdir. Burada kadınların değeri bile ata binmek, kılıç kusanmak, ok atmak, düşmana akın etmek, yani maddî kuvvet tezahürleri ile ölçülür¹¹. Anadolu'ya gelen Türkler'in daha asırlarca mücadeleye devam etmeleri, eski Türk rûhuna ait kıymetlerin yaşamasında derin surette müessir olmuştur. İslâmiyeti X. asırda kabul eden Türklerin XIV. asırda hâlâ eski rûhlarını muhafaza ettiklerinin en büyük delili Dede Korkut kitabıdır. Dede Korkut'tan sonra eski Türk destanı kültür değerini kaybediyor. Sadece mücadelenin devam ettiği uçlarda destanî bazı eserler yazılıyor, okunuyor. Türkler Anadolu'da göçebelikten yerleşikliğe, hayvancılıktan ekiciliğe geçtikten sonra islâmiyeti tam mânâsı ile benimsiyorlar. Maddî yaşayış tarzı ile beraber manevî yaşayış tarzı da değişiyor. Büyük şehirlerde bu değişmeyi edebî sembollerde, küçük benzetmelerde bile takip edebiliyoruz. Dede Korkut'ta daima karşımıza çıkan *hayvan* unsurlarının yerini, Anadolu köy edebiyatında *nebat* ve *kozmik* unsurlar alıyor. Bu meseleye dair hazırladığımız bir yazıda bu değişmeyi misâlleri ile ortaya koyacağız. Fakat islâmiyetten sonra Türk rûhunda vukua gelen en büyük değişiklik, *maddî kuvvetin yerini manevî kuvvetin alması, insanın dıştan içe dönmesi ve kendi içinde parçalanmasıdır*. Yunus Emre'nin mesne-

⁸ Aynı yer s. 11.

⁹ Mehmed Kaplan, Dede Korkut Kitabında Hayvanlar (Fuad Köprülü Arınanı içinde).

¹⁰ ve ¹¹ Mehmed Kaplan, Dede Korkut Kitabında Kadın, Türkiyat Mecmuası. c. IX, 1951.

visinde bu değişme çok açık olarak görülüyor. Hattâ biz Dede Korkut hikâyelerinin muhtelif kısımlarında bu değişmenin bazı tezahürlerine şahit oluyoruz. Deli Dumrul Hikâyesi¹¹, beşerî ve maddî kuvvetin ilâhî ve manevî kuvvet karşısında mağlûp oluşunu anlatır. Deli Dumrul, kendisini bütün insanlardan üstün bilen, bunu herkese ispat etmek isteyen bir eski Türk kahramanıdır. Bir kuru çayın üzerine bir köprü kurar. Geçenden otuz akçe, geçmeyenden döge döge kırk akçe alır. «*Bunu niçün böyle ider idi? Anunçünki menden deli, menden güçlü er var mıdır ki çıka menümle savaşa deridi. Menüm erliğüm, cılasunluğum, yigittliğüm Ruma, Şama gide, çavlıana, deridi*¹²» Al kanath Azrail Deli Dumrulun karşısına çıkar ve onu mağlûp eder. İnsanlar karşısında yılmayan mağrur Türk, Allahın irâdesi karşısında boyun eğer... Bu manevî kuvvetin maddî kuvvete galebe çalmasıdır. Manevî kuvvetlerle maddî kuvvetler arasındaki mücadele islâmî Türk edebiyatının özünü teşkil eder. *Dıştan içe, mekândan ruha, maddeden mânâya, kuvvetten zayıfa, insandan Allaha, dünyadan ahirete dönüş*, Anadolu türk edebiyatını dolduran en büyük temeldir. Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisi, insanın dıştan içe dönüşünün bir ifadesidir. Bu hareket Yunus'un *Risâletü'n-nushîye*'sinde çok canlı, çok beşerî bir şekilde görülür. Yunus bu meseleyi felsefî, dinî, ahlâkî, rûhî bütün cepheleriyle ele almıştır. Yunus'un şiiri, tam bir sistem teşkil eder. O bu mücadeleyi, insanın kendi şahsiyetinde, yani kaynağında yakalar. Yunus'un anlattığı destan, insanın başka insanlarla değil, kendi kendisi ile yaptığı mücadeleyi hikâye eder. *Yunus'ta insan, maddî ve manevî, uzvî ve ruhî olmak üzere ikiye bölünüyor, mücadele insanın iki parçası arasında vukua geliyor*. Bundan yeni bir ideal kahraman ve yeni bir destan doğuyor. Şimdi Yunus'un destanın esaslarını ve eski destanla olan benzerlik ve ayrılıklarını gözden geçirelim.

Oğuz Kağan destanı ile Dede Korkut kitabında insanın menşesine ve yapısına dair herhangi bir düşünce yoktur. Bu eserlerde insan, umumî bir mefhum olarak ele alınmıştır. Kahramanlar fert olarak vardır. Başkalarından üstün oluş fikri aynı zamanda başkalarından ayrı oluş fikrini ihtiva eder. Yunus, insanı umum olarak düşünüyor. Bir insan felsefesi yapıyor. Eski dışa dönük insan, varlıklara sadece objeyi, karşısında olanı görür. Yunus'un dikkati, kendine, sujeye ve içe çevrilmiştir. Gerek Oğuz Destanında, gerek Dede Korkut kitabında, kahramanlar daima dıştan tasvir olunmuşlardır. Yunus insanı,

¹¹ Dede Korkut, s. 58 - 64,

¹² Aynı yer s. 59.

bilhassa iç yapısı bakımından ele alıyor. Yukarıda almış olduğumuz parçada Oğuz'un vücudunun muhtelif kısımlarının hayvanlara benzetildiğini görmüştük. Dede Korkut kitabında da kahramanlar, hayvana benzetiliyorlar. İslâmiyetten önceki Türk şahıs adlarının umumiyetle hayvanlardan alınmış olması da dikkate şayandır. Yunus insanın yapısını kozmik elemanlardan mürekkep telâkki ediyor ve onun muhtelif hareketlerini hemen daima kozmik unsurlara benzetiyor. Yunus'un başka şiirlerinde insanla nebat arasında da sürekli bir benzetme paralelizmi vardır. Cansız tabiata ve nebata ait olan bu unsurlar, güneş, hava, su ve toprak ve nebat ile hayatî münasebetler tesis eden yerleşik, köylü bir medeniyetle yakından ilgilidir. Göçebeler - hayvancı cemiyet, nasıl kendi medenî şartları içinde düşünüyor, duyuyor ve hareket ediyorsa, yerleşik - ekinci cemiyet de, yaşayış tarzını tayin eden unsurlara göre bir kâinat tasavvuru kuruyor. Hayvana galebe çalan, onu köle gibi kullanan insan kendini tabiattan üstün gördüğü halde, tarlası veya bahçesi, göklere, tabiat şartlarına, bir kelime ile kâinata bağlı olan insan kendini bütün varlığa ve varlığı idare eden gizli kuvvetlere tâbi hissediyor. Bu cihet eski Türk destanları ile Risâletün nushiyye arasında çok barizdir. Oğuz Kağan kendi iradesine güvenen, atın üstünde, harekete hazır bir insandır. Karşısında hiç bir şey onu durduramaz. Yunus'un insanı, kendisini bütün kâinatla bağlı hissediyor. Varlığın kozmik yapısı ile kendisi arasında yakın bir münasebet görüyor. İradesinin dışında, kendine üstün, tabiatı ve kendisini yaratan sonsuz bir kuvvet tasavvur ediyor, Kendini ve her şeyi o kuvvete bağlıyor. Tanrı, toprakla suyu birbirine karıştırıyor. Hava ile onu harekete getiriyor. Ateş ile ısıtıyor. İnsanın maddî varlığı, sureti bu suretle teşekkül ediyor. Fakat insan sadece bu maddî unsurlardan mürekkep değildir. Nasıl ki, tabiatı da sadece maddî unsurlar izah edemez. Tabiatı bir kanuniyet, insanda bir mânevîyat vardır. Tabiatı içten içe idare ve tanzim eden kuvvetle, insanı yaşatan kuvvet arasında bir münasebet mevcuttur. Yunus risâlede bilhassa insanın mânevî kuvveti üzerinde duruyor. O'buna «can, akıl, gönül» diye çeşitli isimler veriyor. Vücûdun içine can girince onu «pür nûr» eyliyor, aydınlatıyor. Buna bugün biz «şuur» adını veriyoruz. Maddî varlık, diğer bir maddî varlığı idrâk etmediği gibi kendi kendisini de idrâk etmez. İnsan, hem maddî varlığın, hem de kendi kendisinin şuuruna sahiptir. İşte bu şuur, insanı maddî varlıklardan üstün kılıyor. Yunus'a göre, insanda tecelli eden bu nûr, ilâhî nûrun bir parçasıdır. İnsan, ruhu vasıtasıyla Tanrının varlığına iştirâk ediyor. Vücut, sadece rûhu taşıyan bir vasıta hâline geliyor.

Kendi mahiyetini ve menşeiini tanıyan ruh, artık maddenin içinde esir olmak istemiyor. Kaynağına, Allaha dönmek istiyor. Fakat vücut, ruhu her tarafından sarmıştır. Onu esir etmiştir. İnsan, vücut vasıtasıyla dünyaya bağlıdır. Dünya ruhu, bin bir tezahürü ile yakalıyor, parçalıyor ve ona kendi kendisini ve Allahı unutturuyor. Maddenin esaretinden kurtularak Allaha doğru yükselmek ruhun en büyük idealidir. Vücut ise aksine insanı daima aşağıya çekmek istiyor. Yunus'a göre bütün ihtiraslar insanın maddî varlığının eseridir. Bizim bütün ıztıraplarımız da bundan doğuyor. İhtirasların insanı ne hale koyduğu, onlardan kurtulmanın yolları Risâlet ünnüşhiyye'nin ana fikrini teşkil eder. Yunus insanın varlığında cereyan eden bu mücadeleyi, müşahhas bir şekilde anlatıyor. Mücerret kuvvetlerin beşerî şekilde teşhis edilmesi allegorik bir destan vücade getiriyor. İnsanın maddî bünyesini teşkil eden dört unsur, çeşitli psikolojik hâller doğuruyor. Ateşten şehvet, kibir, tamâ, hased; havadan kızp, riyâ, tizlik, nefis; topraktan sabır, iyi huy, tevekkül, mekrümet; sudan, sefa, seha, hutuf, visâl husule geliyor. İnsanın fizik yapısı ile psişik yapısı arasında kurulan bu münasebet dikkate şayandır. Yunus'un ateş ile hava unsurlarını kötü, toprak ile suyu iyi telâkki etmesi de üzerinde durulacak bir noktadır. Köylünün hayatına tesir eden iyi unsurlar toprak ile sudur. Yangın (ateş) fırtına (hava) onun için bir felâket teşkil eder. Tesirleri insanın dışında iyi olan unsurlar insanın içinde de iyi, tesirleri insanın dışında kötü olan unsurlar, insanın içinde de kötü telâkki olunuyor. Ateş unsurunun harplerle, hava unsurunun dağ ve dağlı insanlarla münasebettar görülmesi de bu telâkkiyi doğurmuş olabilir. Canın da dört hassası vardır: İnsanın kendi kendisini yüksek bir değer olarak tanıması (izzet), tezatları birliğe ircâ etme kuvveti (vahdet), başkalarını değerli sayması veya başkaları karşısında hürmet ve saygı duyması (hayâ), ve kendini kemale erdirmesi, nizama sokma kuvveti (âdâb-ı hâl) dir. İnsan işte bu kuvvetler sayesinde maddenin ve ondan doğan kötü ihtirasların hücumuna karşı koyabiliyor, onları yeniyor ve Allaha doğru yükseliyor.

İnsan oğlunu felâkete sürükleyen âmiller, ateş ile havanın doğurduğu kötü ihtiraslardır. İnsanın saadeti, ateş ile hava kuvvetlerine galebe çalmak, su ile toprağın kuvvetlerini hâkim kılmakla mümkün olacaktır. Bunu sosyal plâna nakl edersek yakıcı ve yıkıcı muhariplik vasıflarının yerine sakin ve sulhperver vasıfların geçmesi olarak tefsir edebiliriz. Yunus, derin bir görüşle sosyal ile psişik olanı birbirine bağyor. İctimaî sulh ve sükûnun bir sınıfın diğer bir sınıfa galebesi şeklinde değıl, her insanın içinde iyinin kötüye galebesi şeklinde ta-

hakkuk edeceğine inanıyor. Bu da ancak ruhun başlıca kuvvetlerini teşkil eden akıl ve irade ile mümkündür.

Yunus, mesnevisinde akla üstün bir değer veriyor. Onu insanın içindeki iyi ve kötü kuvvetleri bilen ve iyi kuvvetleri harekete getiren, düşünen, hükmeden ve emir veren bir hükümdar olarak tasvir ediyor. İhtirasların elinde zebûn olan insan, akıldan imdat dilemeğe geldiği zaman, akıl «şeytanî leşker» leri imha etmesi için «rahmânî leşker» lere emir veriyor.

Yunus'un inancına göre insanda iyilik kuvvetleri kötülük kuvvetlerinden üstündür. Yeter ki insan kötülük kuvvetlerinin esaretinden kurtulmayı istesin ve kendinde bulunan iyilik kuvvetlerinin akıl ve iradenin varlığını idrâk etsin.

İnsanın menşe, yapısı ve kuvvetleri hakkında böyle bir tasavvura sahip olan Yunus, bundan sonra başlıca ihtirasları müşahhas bir şekilde tasvir ederek, insanın onlarla yapmış olduğu savaşı anlatıyor ve işte bu savaşı «destan» adını veriyor. Bu savaş, hakikî bir muharebe şeklinde tasavvur olunuyor. Her muharebede olduğu gibi burada da iki taraf vardır. İki «Sultan» insana havaledir. Bunların ikisi de «mülk»ü yani insanı almak isterler. Bunlardan biri şeytandır. «Rahmânî» sultanın emrinde on üç bin er vardır. Şeytanî leşkerin sayısı dokuz bindir :

*İki sultandırur sana havale
Diler her birisi kim mülki ala
Biri Rahmânîdür cân hazretinden
Biri Şeytanîdür gasaz yatından
Gör imdi kim seni kime taparsın
Kime kapu açup kime yaparsın
Onüçbin erdürür Rahmânî leşker
Zebunsuz kimselerdir key erenler
Tokuz bindür bu nefsün haşeratı
Müdam egerlüdür bunların atı
Nişanları bu kim yüzleri kara
Bu nifrîn ü şikâyet kanda vara¹³*

Bu parça, Yunus'un insanın iç mücadelesi nasıl eski destanlar gibi bir savaş hikâyesini şekline soktuğunu gösteriyor. Bazı tasvirler bu savaşın sadece bir allegorik mücadele olmadığını, Yunus'un devrine hâs, hakikî, dışarıda, cemiyetin içinde cereyan eden bir mücadele

¹³ Yunus Emre Divânı s. 11.

olduğunu hissettiriyor. Evvelce de söylediğimiz gibi Yunus ruhi ile içtimaîyi birbirinden ayırmıyor. Beşerî ihtiraslar neticeleri itibariyle içtimaî bir mahiyet taşıyorlar. Meselâ Yunus'un başta zikrettiği, şeytanî sultanın büyük oğlu Tamâ, bugünkü tâbiri ile mal ve mülk ihtirası, tesiri ve neticeleri bakımından tamamiyle içtimaîdir. Bu ihtiras, bazı bakımlardan Oğuz Kağan'ın cihangirlik ihtirasına benzer. O da dünyayı kucaklamak, almak ister.

*Cihan mülki anun olursa yetmez*¹⁴

kapusunda mücehhez bin er vardır. O herkesi esir etmiştir :

*Bin er tonlu tururlar kapusunda
Esir etmiş cihanı tapusunda*¹⁵

Tamâ'nın askerleri, muharebe şeklinde tasvir olunmuştur. Yunus adetâ allegoriyi değil, reel anlatıyor gibidir. Aşağıdaki parçada mal ve mülk ihtirası ile korkunç bir çehreye bürünen muharipleri görür gibi oluyoruz :

*Key erenlerdürür zıdanı bekler
Bahadurlar, demür yürekli erler
Bin er tonludurur tamağ çerisi
Mübarizdür bahadur her birisi
Ele girenî zıdana ururlar
Ayağuna da demür buyururlar*¹⁶

Aklın huzuruna bir gün, benzi sararmış, dili ve aklı çarpılmış birisi gelir, tamâ kervanı ile yoldan saptığını, başına felâketler geldiğini, kendisini bu belâdan kurtulmasını söyler :

*Görem bir şahs gelür benzi sararmış
Dutulmuş dili aklı yarı varmış
Gelün aklun öninde tapu kıldı
Hak'a şükreyledi çün anı buldu
Eğer sen akl isen gel beni gör, dir
Tımar eyle benüm derdüme er, dir
Tamâ' kervanıgile yoldan azdüm
Sana geldüm çün unmam sende sezdüm
Bunalup sana geldüm hâlümü bil
Mededün var ise gözüm yaşın sil*¹⁷

¹⁴ Yunus Emre Divanı, s. 11.

¹⁵ Aynı yer s. 11.

¹⁶ ¹⁷ » » s. 12.

Akil sultanı adamın halini düşünür, ona yardım etmek ister ve kumandanlarından Kanaat'ı çağırır, ona emir verir. Kanaat, ordusunu alır, Tamâ' ordusuna hücum eder ve onu yener, bunun neticesi olarak her tarafa huzur, sulh ve sükûn kaim olur. Yunus, bu mücadeleyi müşahhas bir şekilde şöyle tasvir ediyor :

Çağırıldı mustücu geldi kanaat
 Harir tonlar giyer biner burağ at
 Alemleri yeşil bulundu çıktı
 Kimesene eslemez yavlak ınıktı
 Çavuşlar yöğşirür sağda vu solda
 Gırıw ü zemzemedür degme yolda
 Anı gördi kaçır nefis haseratı
 Gör imdi nitedür Hâlik sıfatı
 Sınıkdı cümlesi girü kayıkmaz
 Döker oğlın kızın ardına bakmaz
 Bunaldı cümlesi turmadı kaçır
 Kılıç lâzım degül iş oldu nâçar
 Kılıçlar kanlıdur erleri gazi
 Uçar kuşlar gibi atları tâzî
 Tamâ' dan kurtarırlar il-ü şehri
 Sıdılar leşkerün cebrî vü kahrî
 İderler hây ü hu nıfrın ü efgan
 Muhaldır kimse andan kurtara can
 Sıyup çerisin ilüne akarlar
 Kovup oğlun kızın şehri yakarlar
 Gazadan geldi şeh tahtın' oturdu
 Sipâhiler kamu tapuya turdu
 Kamu şeh ü kamu il rahat oldu
 Nireye varsan pür ni'met oldu
 Görünmez oldu ol kızlığı u âfet
 Matr baz oldular cümle melâmet
 Harifler cümlesi tâata meşgul
 Olupdur cümlesi sultanına kul
 Oturur cümlesi han meclisinde
 Ferahlar-u kadehler ellerinde
 Feragat oldu bunlar heş geçerler
 Sürer sâki şarap dün gün içerler
 Ferah oldu bular kayguları yok
 Eğinleri bütün karınları tok¹⁸

18 Aynı yer s. 13-14.

Yunus'un bu parçada da allegoriden, reele geçtiği, hakikî bir harp sahnesini tasvir ettiği görülüyor. Bu parçada da ferdî ihtiraslarla içtimaî durum arasında sıkı bir münasebet kurulmuştur. Mal ve mülk ihtirası şiddet ve esaret doğurduğu halde Kanaat huzur, sulh ve sükûn getiriyor. Yunus'un metafizik bir temele dayanan din telâkkisinin aynı zamanda sosyal bir karakter taşıdığı, ferdî ve içtimaî saadette yakından ilgili olduğu burada açıkça görülüyor.

Eski Türk kahramanlarının başlıca ihtirasları gururdur. Deli Dumruldanda almış olduğumuz parça, onun delice hareketlerinin kendini herkesten üstün görmek arzusundan ileri geldiğini göstermeğe kâfidir. Kazan Han'ın çobanı Şöklü Melike şöyle meydan okur :

*Alakırdı söyleme mere itüm kâfir
İtümile bir yalakda gündim içen azgun kâfir
Altundağı alaca atun ne öğersin
Ala başlı keçimce gelmez maña
Başundağı tuğulgañı ne öğersin mene kâfir
Başundağı borkümce gelmez maña
Altmış tutam gönderüni ne öğersin, mere kâfir
Kızılıcak değnegümce gelmez maña
Kılıcıni ne öğersin mere kâfir
Eğri başlu çökenümce gelmez maña
Bilegünde toksan okun ne öğersin, mere kâfir
Ala kollu sapanumca gelmez maña¹⁹*

Kazan Han esir düştüğü zaman kâfirler ona kendilerini öğmesini teklif ederler. Mağrur kahraman buna müthiş içerler ve onlara kendisini şöyle öger :

*Biñ biñ erden yağı gördümise öyünüm dedüm
Yigirmi biñ er yağı gördümise yulamadum
Otuz biñ er yağı gördümise ona saydım
Kırk biñ er yağı gördümise kıya bakdum
Elli biñ er gördümise el vermedüm
Altmış biñ er gördümise aytışmadum
Seksen biñ er gördümise seksenmedüm ilh.²⁰*

Diger Dede Korkut kahramanları da izzeti nefis, onur ve gurur hissi ile doludurlar. Yunus, kibir ve gururu kötü görür. Gururlu insanı

¹⁹ Dede Korkut s. 15.

²⁰ Aynı yer s. 107.

dağ başlarında yaşayan, kendinden başka kimseye değer vermeyen bir insan olarak tasvir eder :

*Özünden başka kimseyi begenmez
Yüce yerde turur aşağı inmez*²¹

Yunus'un şiirlerinde çok rastlanılan ölüm fikri, beşerî gurura karşı ilâhî kuvvetin galebesini gösterir :

*Nice taht'a binenler yire düşdi
Nice benîm diyene sinek üşdi*²²

Akıl, dağ başında oturan Kibr'e hücum etmesi için Tevâzua emir veriyor :

*Sözü düketmedi alçaklık erdi
Kibir gördü anı tiz girü döndü
Kılıç tartup gelür yir alçağından
Kibir gördü anı kaçdı tağından
Tag-u yazı kamu gulgule toldı
Kime cennet kime arasat oldı
Çün alçakluk irişdi kibr erine
Bakadur bir kişiyi bin görine
Tekebbür âsıdur işte sataştı
Tutup tağ başun kışa sataştı*²³

Bu allegoriler, dağ başlarında yaşayan harâmîler, hisarlar ve kalelerde barınan muharipler ile ovada tarla ve bahçelerinin yanında oturan köylüler arasındaki tezat ve mücadeleyi temsil ediyor gibidir. Kibrin sembolü dağ ve hava, tavazuun su ve denizdir. Yunus tavazuun su sembolü ile methediyor :

*Gör alçaklığı akdı ırmağ oldu
Aka aka denize varmağ oldu
Akup su alçağa suya katılır
Su suya irdi denize yetilür
Denize değin ırmağ idi adun
Ko andan ötesin denize taldun
Deniz olanlara gevher muhal mi
Sadefler dürr toludur zer muhal mi*²⁴

²¹ Yunus Emre s. 15.

²² Aynı yer s. 15.

²³ Yunus Emre s. 18.

²⁴ Aynı yer s. 18.

Yunus'un ele aldığı ve kötilediği üçüncü ihtiras Hiddet (Boşu yani Gazab) dır. Gurur gibi gazab da Alp tipinin başlıca hususiyetlerinden biridir. İki duygu arasında yakın bir münasebet vardır. Beşerî gurunun kırıldığı hissedenden insan gazab duyar. Bayundur Hanın verdiği ziyafette, oğlu kızı olmadığı için kara çadırda misafir edilen Dirse Han, izzet-i nefsinin alçaldığını hisseder, evine dönünce, çocuk doğurmamış olan karısına korkunç bir hiddetle şöyle haykırır :

*Han kızı yerümden turayım mı?
Yakanıla boğazından tutubanı
Kaba ökçem altına salayın mı
Kara pulat öz kılıcum elüme alayınmı
Öz gövdeñden başuñı keseyin mi
Can tatlusun saña bildüreyin mi
Alaca kañun yer yüzine dökeyinmi
Han kızı sebebi nedür. degil maña
Katı kazab ederüm şimdi saña²⁵*

Gazab, muharipleri şiddetli hareketlere sevk eden en kuvvetli âmildir. Âşık Paşa Zâde tarihinde, Yunus'un yaşadığı devre ve çevrelerde vukua gelen muharebelerde hiddetin çok müthiş şekilde tecelli ettiğini gösteren tipik bir misâl vardır. Selçuk Sultanı Alâeddin Ereğlide bulunan Bayıncıs tatarlarının üzerine yürür. Biga öyüğünde karşılaşır. İki gün gecesiyle cenk ederler. Nihayet Tatar mağlûp edilir. Bu mücadeleyi anlatan Âşık Paşa Zâde şunları ilâve ediyor ;

«Şöyle kırdılar kim hağalarını kesdiler, derisini birbirine dikdiler. Keçeye kapladılar, sayvanlar eylediler, ad için²⁰».

Devrine hâkim olan ihtiraslarla mücadele eden Yunus Emre, Gazabı korkunç bir muharip şeklinde tasvir ediyor ve onu şöyle konuşturuyor :

*Benüm ileyüme kim katlanısar
Kim hışmumdan deniz oda yanısar
Nireye kim varam başlar kesilür
Kime bozar isem olukdem ülür
Kim ola bencileyin cana kıyar
Meğer kim ben olam merdâna kıyar
Yardılmış bana karşı turamaz
Benümle bir nefes hemdeni olamaz*

²⁵ Dede Korkut 5.

²¹ Âşık Paşa Zâde Tarihi, İstanbul 1333, s. 9.

*Felek benüm işüm başaramaya
 Melek benüm yolımı varamaya
 Gözüme yüzbin er zerre görünmez
 Hezar aslan bana berre görünmez
 Boşu derler bana key bahaduram
 Düzenlik bozmağa her dem kaduram
 Nireye kim varam ot bitmez anda
 Çü nakt oldı kime dert yitmez anda
 İşidenler benüm kaçır sözümnden
 Ki ben de korkaram uş kendözümnden
 Dek ayruğa degül benüm kılincım
 Beni dahi dahi dutar benüm kılincım*²⁷

Bu kuvvetli tasvirde de Yunus'un allegoriyi aşarak reele geçtiği, adeta hakiki bir muharibi kendi ağzından konuşurduğı görülüyor. İhtiras, tip yaratıyor. Burada da zaruri ihtirasların neticeleri itibarile ictimai hayatı alt-üst ettiğine şahit oluyoruz, Gazaba karşı Yunusun çıkardığı ruhi kuvvet, sabırdır. Akıl, etrafta dirlik düzenlik nasıl diye haberciler gönderiyor. Gazabın her şeyi alt-üst ettiğini söyleyorlar. Akıl, sabrı çağırıyor ve onu sulh ve sükûnu temine memur ediyor :

*Akıl casuslara söyler divanda
 Yürün bulun düzenlik saffı kanda
 Didi casus düzenlik halin ana
 Boşudan dağılıp dur değme yana
 Akıl fikr eyleyüp söyledi haber
 Buyurdu çavuşa cem oldu leşker
 Divanda söylenür ne bunca düzgün
 Şikâyet boşudandır sözde her gün
 Sabır kanı boşu keskince olmuş
 Düzenlikte safa andak bozulmuş
 Ayıdun sabıra kim tutsun anı
 Harap itdi il-ü şehri diyârı
 Çıka geldi sabır ana olukdem
 Sanasın boşuyu İbrahim Edhem
 Görünmez oldı ol izi belürmez
 Nice izi hiç tozu belürmez
 Bu kez gördüm düzenlik ü safa hoş
 Oturup ayş iderler nüş ola nüş*²⁸

²⁷ Yunus Divanı s. 20

²⁸ Yunus Emre

Bu parça da Yunus'un din ve ahlâk görüşünün ferdî ve ictimai saadetle yakından ilgili olduğunu gösteriyor. Yunus bundan sonra diğer ihtiras veya rezaletleri, teşhis etmeden, destanî bir şekle sokmadan tahlilî bir şekilde anlatıyor. Bunlar eski Türk ahlâkı ile ilgili değildir. Mesela hasislik, ne Oğuz Kagan destanında, ne de Dede Korkut kitabının asıl hikâye kısmında bahis mevzuudur. Eski Türk ahlâkı umu miyetle cömertdir. Cömertlik; ictimai itibar kazanmanın, kendini gösterme duygusunun, fazla kuvvetin bir tezahürü telâkki olunabilir. Bundan dolayı o, eski Türk zihniyeti ile uyuşan bir faziletdir. Alain'in çok güzel izah ettiği üzere, hasislik, daha ziyade bir kuvvet azlığının, korkunun, tabii veya ictimai emniyetsizlik ifadesidir²⁹. Bu da köy ve köy medeniyeti ile ilgilidir. Dede Korkut'un sadece baş kısmında, kadınlardan bahis olunurken hasislik ve cömertlik meselesine dokunulur. Bu kısım kanaatimize göre göçebe medeniyeti-örfünden ziyade yerleşik medeniyet örfünü gösterir. Netekim burada un, ekmek gibi ziraatle ilgili unsurların sözü geçmektedir. Asıl Dede Korkut hikâyelerinde bol bol verilen ziyafetlerde daima hayvan etlerinden bahis olunur.³⁰

Yunus hasisi çeşitli bakımlardan kötüler. Hasis her şeyden önce kendi kendisine düşman olan bir insandır. O kendi kazandığını, değil başkalarından, kendinden bile sakınır:

*Sakınur kendüden kendü yidiğün
Kazancın kendünün kendüye vermez*

hasis, hayattan zevk almayan bir insandır:

Şeker yer ise dadı dalı yokdur

hasis daimi bir korku ve üzüntü içinde yaşar:

*Anun gitmez olur hiç gönlü tarı
Yıl oniki ay onun şadlığı yok
Yise ger yimese kayguyile tok*

hasis hayır işlemez. Bir şey onun elini bağlamış gibidir. Yunus bu eli bağlanmayı bir suç'un neticesi telâkki ediyor:

*Eli bağlıdurur hayr işe ermez
Suçu yok kişinin bağlanmaz eli³¹*

hasis korkak ve imansızdır. O Allaha güvenmez; insanlara bütün niğmeti Allahın verdiğiğine inanmaz:

²⁹ Alain, Les aventures du coeur, Paris 1945, s. 128

³⁰ Dede Korkut s. 2-3

³¹ Yunus Emre Divanı s. 27-28

*Ganidür padişeh ol anı görmez
Nice yıldan berü ol ni'meti yir
Hak'a bir dirse dahi şirk ile dir*³²

hasis bilmez ki insanlara her şeyi Tanrı verir :

*Gelür her gün yeni nüzl-ü yeni han
Yeni gelenlere virür yeni ton
Yeni subh-u yeni ahşam yeni hâl
Yeni devran yeni dem yeni visâl
Kadeh yeni yeni mey yeni müşrib
Yeni ays yeni işret yeni mutrib
Nedir bir kişi belki cümle âlem
Nasibini alur ne biş-u ne kem*³²

hasisi korkutan yarın endişesidir. Tanrıya inanan insan yarın endişesi çekmez :

*Neyise dirliğün oldur ölümün
Bugünkü gündürür yarınğı günün
Hakı duyanlara bugün yarın yok
İşün bugün bitür gözleme ayruk*³³

Tanrıyı seven dünyaya bağlanmaz. Hasislik dünyaya bağlanmak demektir.

*Su kişi kim bugün dünyası terkdür
Yakın bilgil anun îmanı berkdür
Sevemez dünyeyi merdân kişiler
Baka dirlik nedür anı dilerler
Baka âlem göründü gözlerine
Oturdu ışk tozu yüzlerine
Anunçün gözleri Hakk'a açıldı
Hudadan canına rahmet saçıldı
Nesi kim var ise terk itdi yolda
Bu yol ile varan m'aşukı bula
Kamu ilm ü amel bir terke değmez
Ki terki olmıyan bir berke değmez*³⁴

Evvelce görmüş olduğumuz teşhis edilmiş, destan şeklindeki parçalar, daha ziyade muharip zümreye, alp tipine karşı idi. Hasislik aleyhindeki kısım, mal ve mülk ihtirasile Allahı unutan köy ve şehir halkına hitap ediyor. Yunus, sadece Oğuz Kagan ve Dede Korkut des-

³² Yunus Emre Divanı 29

³³ Aynı yer 34

tanlarında tecelli eden eski Türk zihniyetine değil, aynı zamanda köy veya şehire yerleşen, fetih veya başka sebebler dolayısıyla zengin olan burjuva zihniyetine karşı da muhalif bir ruh taşıyor. Yunus'un ideali insanın bütün varlığı ile Tanrıya teveccüh etmesi, ona bağlanmasıdır. Yunus'a göre insanı dünyaya, dışarıya esir eden her şey kötüdür.

İnsanı kendi ruhundan ve Tanrıdan uzaklaştıran birer zillet daha vardır ki o da başkalarının hareketlerini kollayarak, onları çekiştirmekten ibaret olan gıybettir. Yunus Tanrıya ulaşmak isteyen insanın bundan da vaz geçmesi lâzım geldiğini söylüyor. Tanrı insanın içindedir. Tanrıyı bulmak isteyen dışına değil, içine bakmalıdır:

*Ayruğu söyleyen kendün unudur
Özünü gözliyen kimseye bakmaz
Ne hacettür sana kimse haberi
Fariza cümleye kendü bazarı
Fariza her kişiye kendü özü
Bakar kendü yoluna kendü gözü³⁵*

Başkalarına bakmak faydasız ve lüzumsuzdur. Her insan kendi amelinden mesuldür. Kimse kimseyi itham etmek ve ayıplamakla islâh etmiş olmaz. *Bütün mesele insanın kendindedir.* Başkalarının kusurlarını gören kendininkileri farketmez. Halbuki mühim olan insanın kendi kusurlarını görmesi, onlarla mücadele etmesidir. Ruh, ancak bu suretle temizlenir. Başkalarının işlediği kusurlar bize tesir etmediği gibi onların almış oldukları hazlar da bizi ilgilendirmez. Yunus bu fikirleri şu güzel mısralarla anlatıyor:

*Sana kimse suçu bir zerre irmez
Sana ayruk yidüzi çeşni virmez
Sen ayruk yidügiyle toymayasın
Anunla cism ü ömrü yüymayasın
Dahı bir gün sana sataşmadun sen
Dahı bir gün tağundan aşındun sen
Nola bir gün eger küfrin yenesin
Seni şerheyleyüp seni bilesin
Eger göresiyidin kendi zevâlin
Kimsene anmağa kalmazdı hâlin⁴⁰*

Mühim olan dışarısını ve başkalarını değil, kendini görmektir ve kendinde Tanrıyı bulmaktır:

³⁵ Yunus Emre Divanı s. 39

Göz oldur kim müdâm ol canı göre
Farîzadur kula sultanı göre
Bu baş gözi degül ol can gözidür
Kimün canı varısa anı görür⁴¹
Bakar ölü gibi gözün nuru yok
Özünü görmeyen ne göre ayruk
Kamu toğan günin giceye benzer
Neye benzedeyin ye neye benzer
Gözi yok yir içer dünyayı görmez
Toğar ay ü güneş ol ayı görmez
Anunçün gözleri hicâb içinde
Kahr zulmat ile ol hâb içinde⁴²

Eflatun, meşhur Mağara efsanesinde, ihtiras zincirleriyle bağlanmış, sırtları güneşe (hakikate) dönük insanların, karşılarında bir takım gölgelerin oynadıklarını görerek onları hakikat sandıklarını, bunların gerçeği farkedebilmeleri için zincirlerini (ihtiraslarını) kopararak, arkalarına (güneşe) dönmeleri lâzım geldiğini söylüyordu. Descartes, kendisini aldatan dış görünüşleri reddetmek suretiyle içinde yanan ebedi aydınlığı buldu. Yunus'un Risale'tü'n-nuşhiyye'de ortaya koymuş olduğu fikir de aynıdır: Asıl hakikat insanın içindedir. Bizi harici aleme bağlayan ihtiraslar, ruhumuzda yaşayan ilâhi varlığı idrak etmemize mani olurlar. Yunus, gerek risalesinde, gerek diğer şiirlerinde, daima insanın kendi kendisinde dönmesini, kendisinde olan yüksek ve ulvi varlığı, ruhu, Tanrının bizde devam eden aydınlığını idrak etmesini söyler. «Bir ben vardır bende benden içeri» nin manası budur. Bu fikrin, islâmiyetten önceki Türk düşüncesine tamamiyle zıd olduğu aşıkârdır. Bu makalenin başında söylediğimiz gibi Oğuz Kagan ve Dede Korkut kahramanları ile kendisini idealize eden eski Türk insanı tamamiyle dışa dönük, mekânda genişlemek isteyen ve maddi kuvvete inanan bir insandır. Yunus'un ortaya koyduğu insan tipi ise iyiye dönük, ruhlara derinleşen, manevi varlığı yüksek tutan, Tanrıya ulaşmayı gaye bilen bir velîdir. Bu iki insan tipinin dünyaya ve başka insanlara karşı almış olduğu tavır tamamiyle başkadır. Alp tipi için dünya, fethedilecek bir yer, diğer insanlar galebe çalınacak, tabi kılınacak düşmanlardır. Velî tipi için dünya değersizdir. Madde ve mekân değersizdir. Diğer insanlar düşman degil,

⁴⁰ Yunus Emre Divanı s. 40

⁴¹ Yunus Emre Divanı s. 39

dosttur. Çünkü onların içinde de aynı ilâhi ruh vardır. Yunus bu düşünceleriyle eski Türk akıncılığına tamamiyle zıd bir görüş ortaya atar: «Daha deniz, daha müren, güneş bayrak, gök kurikan» diyen Uğuz Kagan'a karşı Yunus:

*Kendüde seni bulan kancaru sefer itsün*⁴³

der. Yunus, eski Türk akıncısını atından indirir, elinden kılıcını ve okunu alır, onu kendi içinde «sefer» e davet eder. Dış «sefer» kadar iç «sefer» de zordur. Yunus iç «sefer» in müşküllerini senbolik bir şekilde anlatır:

*Bunda ıskun şehrine üçyüz denüz geçerler
Üçyüz denüz geçübün yidi tamu bulasın
Yidi tamuda yangıl, her birinde kül olgıl
Vücutun anda kogıl ayruk vücud bulasın
Hakîkatdur hak şarı yididür kapuları
Dergâhunda yazludur girüp kudret göresin
Evvəlki kapusunda bir kişi olur anda
Sana aydur berü gel almaya kim varasın
İkinci kapusunda iki aslan var anda
Niçeleri korkutmuş olmasın kim dönesin
Üçüncü kapusunda üç evren vardur anda
Sana hamle kılur lar korkmayuban varasın
Dördüncü kapusunda dört pirlər vardur anda
Bu söz sana rumuzdur gör kim delil bulasın
Beşinci kapusunda beş ruhban vardur anda
Dürlü mata satarlar olmaya kim alasın
Altıncı kapusunda bir hürî otrur anda
Sana aydür gel berü olmaya ki varasın
Yidinci kapusunda yidiler otrur anda
Sana dirler kurtuldun gir dost yüzün göresin
Çün içerü giresin dost yüzünü göresin
Enel Hak şerbetini dost elünden içesin
Şu didigüm söylerüm vücuddan taşra degül
Tefekkür kılırısan cümle sende bulasın*⁴⁴

Bu parça insanın kendi içinde yapacağı seferin sembolik bir tasviridir. Bu da kahramanlık isteyen, tehlikeli bir maceradır. Fakat bu-

⁴² Yunus Emre Divanı s. 37

⁴³ Yunus Divanı s. 243

⁴⁴ Yunus Divanı s. 250—251.

rada seferin gayesi başka, tehlikelerin mahiyeti başka, kahramanlığın tipi başkadır.

Dıştan içe, mekândan ruha dönüş fikrinin, sadece insan ve kâinat görüşünü değil, aynı zamanda edebiyatı, ifade şeklini de tamamen değiştirdiği yukarıdan beri verilmiş olan misâllerden anlamak mümkündür. Reel dünyada gelişen eski Türk destanında, her şey reeldir. İnsan ve tabiat, aslî hüviyetlerini ve haricî karakterlerini muhafaza ederler. Vâkıalar sembolik bir mâna taşımazlar, ifadeler mecazî değildir. İnsanın iç âlemini tasvir etmek mümkün olmadığı için, ruhtan bahs eden edebiyat, allegoriler, semboller ve mecazlar kullanmak mecburiyetinde kalmıştır. Yunus'un Risâletü'n-nushiyye ile, son aldığımız parçada insan ruhu ile ilgili hâdiseleri ve kuvvetleri teşhis etmesinin, haricî âleme ait şekiller vasıtasıyla tasvir etmesinin sebebi budur. Dinî edebiyat sadece muhteva bakımından değil, şekil ve üslûp bakımından da lâdinî edebiyattan ayrı bir karakter taşır. Eski Türk edebiyatının sonlarına doğru, Şeyh Galib'de meşhur H ü s n - ü A ş k mesnevisinde, ruhî hâdiselerden bahs ederken sembol ve allegorilere baş vurmamış mıdır? Sembol ve allegoriye bir s ü s t e n ziyade, ruh edebiyatına hâs z a r u r î bir ifade vasıtası nazarı ile bakmak hiç de yanlış olmaz.